

Elektronisten aineistojen kaukopalvelu

Iina Peltonen

Tieteellisten kirjastojen kokoelmat painottuvat yhä enemmän elektroniseen aineistoon. Kaukopalvelun kannalta elektroninen aineisto on monimutkaisempi tapaus kuin painettu aineisto. Aineistojen käyttöä, kaukopalvelu mukaan lukien, säätelevät aineistojen lisenssisopimukset, ja kustantajien näkemys kaukopalvelusta ei aina vastaa kirjastojen näkemystä.

Konsortio neuvottelijana

Elektronisia aineistoja hankittaessa maksetaan aineistojen käyttöoikeuksista: joskus pysyvistä oikeuksista, mutta yleensä käyttöoikeuksista tietylle ajanjaksolle. Suuri osa erityisesti korkeakoulujen hankkimasta e-aineistosta lisensioidaan FinELib-konsortion kautta. Yliopistojen aineistoista 80 % on hankittu konsortion kautta, ja ammattikorkeakoulujenkin kohdalla osuus on 60 %.

Konsortiohankinnoissa hyötynä ovat halvempien hintojen lisäksi myös suoria tilauksia suurempi mahdollisuus neuvotella lisenssisopimusten sisällöstä, käyttöehdot mukaan lukien. Tässä artikkelissa käyttöehtoja tarkastellaankin erityisesti FinELib-konsortion sopimusten näkökulmasta.

Maksava asiakas

Aineistojen lisenssisopimuksissa määritellään, ketkä aineistoa saavat käyttää ja miten. FinELib-konsortion solmimissa sopimuksissa auktorisoituja käyttäjiä ovat organisaation tutkijat, opettajat, muu henkilökunta ja opiskelijat, sekä yleisissä kirjastoissa kirjaston henkilökunta ja kirjaston asiakasrekisterissä olevat asiakkaat. Näiden lisäksi aineistoa saavat käyttää paikalliskäyttäjät eli organisaation tai kirjaston tiloissa vierailevat asiakkaat, joilla on usein suppeammat käyttöoikeudet kuin varsinaisilla auktorisoiduilla käyttäjillä.

E-aineistot lisensioidaan siis tietyn määritellyn ryhmän käytettäväksi. Usein organisaation koko

ja käyttäjämäärä vaikuttavat ainakin osittain aineiston hintaan, joten käyttäjäjoukon määrittely ja rajaaminen on myös tärkeä hinnoitteluun vaikuttava tekijä.

Tyypillisesti sopimuksissa tähdennetään, että aineistosta ei saa toimittaa kopioita organisaation ulkopuolelle, ja että aineistoon ei saa antaa pääsyä muille kuin niille käyttäjille, jotka sopimuksessa on määritelty. Kaukopalvelu on poikkeus tähän: kaukopalvelussa aineistoa viedään aineiston hankkineen organisaation ulkopuolelle. Kaukopalvelun asiakas ei ole auktorisoitu käyttäjä, eikä myöskään fyysisesti paikalla organisaatiossa.

Käytön rajoituksiin voidaan erikseen neuvotella tällaisia poikkeuksia, joissa aineiston rajoitettu levittäminen sallitaan, esim. juuri kaukopalvelu tai aineiston jakaminen osana tieteellistä kommunikointia.

Käytön rajat

Lisenssisopimuksissa määritellään käyttäjien lisäksi myös sallitut ja kielletyt käyttötavat. FinELibin sopimuksissa aineiston sallittu käyttö rajataan tutkimus-, opiskelu- ja opetuskäyttöön. Kaupallinen käyttö on sopimuksissa pääsääntöisesti kielletty. Kustantajat ovat kuitenkin usein haluttomia määrittelemään tarkasti sitä, mikä kaikki katsotaan kaupalliseksi käytöksi. Tämän vuoksi FinELibin sopimuksissa on pyritty määrittelemään se, mikä ei ainakaan ole kaupallista käyttöä: esimerkiksi suorien kustannusten peri-

minen kaukopalvelun asiakkaalta.

Sopimuksessa asetetut käytön rajoitukset koskevat myös kaukopalvelua. Näiden lisäksi kaukopalveluun kohdistuu usein myös lisärajoituksia.

Joissain tapauksissa kaukolainan käyttötarkoitus on rajattu opiskelu- ja tutkimustarkoituksiin. Tällöin esim. opetustarkoitus on rajattu pois. Taustalla on kustantajan näkemys siitä, että opetus liittyy läheisesti organisaation ydintoimintaan, jolloin opetukseen tarvittavan aineiston tulisi olla organisaation omassa käytössä. Opiskelu ja tutkimus voidaan nähdä laajempina kokonaisuuksina, joissa herkemmin tarvitaan aineistoja organisaation ydinalueiden ulkopuolelta.

Myös tiukempia kaukopalvelun rajauksia esiintyy. Kaukopalvelu on joskus sallittu vain kotimaassa, jolloin aineistoa ei voida lähettää ulkomaille. Joskus sopimuksessa määritellään kaukopalvelulle määrällisiä rajoitteita tai esimerkiksi todetaan, ettei kaukopalvelu tietyllä organisaatiolle saa kasvaa niin suureksi, että se korvaisi organisaation suoran tilauksen. Erilaisten määritelmien vuoksi kaukopalvelun rajaukset tuleekin tarkistaa aina aineistokohtaisesti.

Lisensiointiperiaatteet sopimusten ohjaajina

FinELibin lisensioimien aineistojen sopimuksia ohjaavat konsortion yhdessä sopimat lisensiointiperiaatteet. Ehdottomien lisensiointiperiaatteiden on toteuduttava, jotta aineistosta voidaan tehdä konsortiosopimus. Muita tärkeitä ehtoja pyritään edistämään, mutta niiden puuttuminen ei estä konsortiosopimuksen toteutumista.

Konsortion lisensiointiperiaatteissa otetaan kantaa myös kaukopalveluun. Ehdottomana periaatteena on, että lehtiaineistoa tulee saada käyttää kaukopalveluun (Inter Library Loan) ei-kauppallisille tahoille jossakin sähköisessä muodossa. FinELibin lisensioimissa aineistoissa tulee siis olla oikeus kaukopalveluun. Ehdotonta periaatetta täydentää tärkeä periaate, jonka mukaan aineistoja tulisi saada lähettää kirjastojen välillä sähköpostitse. Periaatteet kuitenkin täyttyvät myös sil-

loin, kun kaukopalvelulle on asetettu aiemmin mainittuja rajoitteita.

E-kirjat ja kaukopalvelu

E-lehtien artikkeleiden kaukopalvelussa on omat rajoitteensa, mutta erityisesti rajoitteita on e-kirjojen kaukopalvelussa. E-kirjojen tulostusta ja lataamista on sopimuksissa yleensä rajattu. E-kirjoja voi usein tulostaa tai ladata vain rajallisen sivumäärän tai esim. luku kerrallaan. Tällöin kaukopalvelullakaan ei voi välittää kuin vain yksittäisiä e-kirjan lukuja tai rajatun määrän e-kirjan sivuja. Kokonaisten e-kirjojen kaukopalvelulle voi lisäksi olla teknisiä esteitä: osassa palveluja kirjat toimivat sellaisella alustalla, ettei niiden välittäminen eteenpäin ole mahdollista.

Elektroninen vai ei

Kaukopalvelulla välitettävän aineiston saa yleensä toimittaa tilaavalle kirjastolle elektronisessa muodossa joko kaukopalveluohjelmiston kautta tai suoraan sähköpostilla, mutta asiakkaalle tilaava kirjasto joutuu antamaan tulostetun version. Usein kuulee toiveen siitä, että aineiston voisi antaa sähköisessä muodossa myös asiakkaalle – tai että lähettävä kirjasto voisi toimittaa aineiston e-muodossa suoraan tilaavalle asiakkaalle.

Kustantajien näkökulmasta tässä kulkee kuitenkin kriittinen raja. Usein kustantajalle on tärkeää erityisesti se, että elektronista versiota ei anneta suoraan kaukopalvelun asiakkaalle. He näkevät kaukopalvelun normaalista aineiston käytöstä poikkeavana toimintana, jolle on annettu rajattu mahdollisuus. Kaukopalvelu on määritelmällisesti kirjastojen välistä toimintaa. Jos kaukopalvelun lähettävä osapuoli lähettää aineiston e-muodossa suoraan vastaanottavalle asiakkaalle, ei kyseessä ole enää kirjastojen välinen toiminta, vaan aineistoa välitetään sopimuksen vastaisesti organisaation ulkopuoliselle henkilölle.

Kustantajan näkökulma

Kirjastot pitävät usein kaukopalvelua itsestään selvyytenä. Kustantajille kaukopalvelu ei kuiten-

kaan ole samanlainen itsestäänselvyys. Kustantaja neuvotteluissa edustava myyjä ei ole välttämättä edes kuullut kaukopalvelusta. Kustantajille kaukopalvelu näyttääyttyy riskinä: jos organisaatio voi saada tarvitsemansa aineiston kaukopalvelun kautta, jättääkö se hankkimatta oman lisenssin aineistoon, jonka se muuten hankkisi omaan käyttöönsä?

Kustantajajärjestö STM (International Association of Scientific, Technical & Medical Publishers) antoi keväällä 2011 lausunnon kaukopalvelun ja aineistonvälityksen tulevaisuudesta ¹. Lausunnossaan STM suhtautui kriittisesti erityisesti valtioiden rajoja ylittävään kaukopalveluun sekä suoraan asiakkaalle elektronisena toimitettavan tiedoston jakeluun, joista jälkimmäinen kuuluisi heistä ennemmin välittäjien ja julkaisijoiden itsensä hallinnoitavaksi. STM korosti myös valvonnan tärkeyttä sen varmistamisessa, ettei opiskelu- ja tutkimustarkoituksiin lisensoitua materiaalia todellisuudessa käytetä kaupallisiin tarkoituksiin, ja toivoi kirjastoilta käyttäjien tarkempaa valvontaa ja jopa pistokokeita.

Kaukopalvelun merkitys e-maailmassa

Kaukolainaus on vähentynyt 2000-luvulla merkittävästi. Tieteellisten kirjastojen tilaamien jäljenteiden määrä on vuosina 2002–2010 vähentynyt lähes 70 %, ja kaukolainattujen kirjojenkin määrä on vähentynyt 40 %. Vaikuttajana on osaltaan ollut elektronisen aineiston lisääntyvä käyttö ja isojen aineistopakettien tuoma lehti- ja valikoiman kasvu. Yhä suurempi osa tarvittavasta aineistosta on saatavissa oman organisaation kautta, eikä kaukopalvelulle ole yhtä suurta tarvetta kuin aiemmin.

Kirjastonhoitaja Michael Levine-Clark² Den-

verin yliopistosta kyseenalaisti Collaborative Librarianship -lehden pääkirjoituksessa elektronisen aineiston kaukolainauksen järjestyttä, erityisesti e-kirjojen osalta. Levine-Clark näkee kaukolainauksen yhtenä tärkeimmistä kirjastoyhteistyön saavutuksista, mutta pitää sitä ensisijaisesti painetun aineiston ongelmien ratkaisuna, jota ei pitäisi laajentaa elektroniseen aineistoon.

Sen sijaan, että yritettäisiin saada kaukolainauksia e-kirjoihin, tulisi Levine-Clarkin mukaan vaatia kustantajilta ja välittäjiltä mahdollisuutta e-kirjojen lyhytaikaiseen ja edulliseen vuokraukseen. Tällöin kaukolainausprosessien pyörittämisen sijaan varoja voitaisiin ohjata siihen, että aineisto saataisiin asiakkaan käyttöön nopeasti ja elektronisessa muodossa.

Yksittäisten e-artikkelien ostaminen on usein mahdollista. Artikkeleiden hinnat vaihtelevat suuresti, mutta kaukopalvelukaan ei ole ilmaista. Yksittäisten artikkeleiden ostaminen voi olla myös merkittävästi nopeampi keino tarvittavan tiedon saamiseksi.

Kaukopalvelun tarkoituksena on ollut laajentaa asiakkaiden saatavilla olevan aineiston valikoimaa. Elektronisen aineiston lisääntyminen on paitsi laajentanut valikoimaa, myös tuonut kaukopalvelun rinnalle uusia keinoja hankkia yksittäisiä puuttuvia aineistoja. Toimitustavasta riippumatta on tärkeintä, että aineisto saadaan nopeasti ja tehokkaasti sen tarvitsijan käyttöön.

Tietoa kirjoittajasta

*lina Peltonen, tietoasiantuntija
Kansalliskirjasto, FinELib
iina.peltonen@helsinki.fi*

¹ STM statement on Document Delivery, 31 May 2011 http://www.stm-assoc.org/2011_06_08_STM_Statement_Document_Delivery.pdf

² Michael Levine-Clark: Whither ILL? Wither ILL: The changing nature of resource sharing for e-books. Collaborative Librarianship 3(2):71-72 (2011) <http://collaborativelibrarianship.org/index.php/jocl/article/view/146/92>